

СОВЕТ ИТТИФОКИ ВА ХУР ДУНЁ НУКТАИ НАЗАРИДАН ТУРКИСТОННИНГ СТРАТЕГИК АХВОЛИ*

Куйида атокли олим, тарих фанлари доктори Б.Хайитнинг “Совет Иттифокида туркликнинг ва Ислоннинг баъзи масалалари” (Истанбул, 1987) китобидан олинган бир маколасини ўқувчилар хукмига хавола этаётирмиз. Макола АКШ, Англия, Олмония, Индонезия, Туркия каби йирик мамлакатларда, шунингдек, араб юртларида ўнлаб тилларда газет, журналларда босилган. Ўзбек тилида биринчи марта эълон қилинмоқда. Ундаги баъзи атамалар, айрим фикрлар бироз эскирди. Чунончи, “Совет Иттифоки” деган атаманинг ўзи истеъмолдан тушди. Бир катор жумхуриятлар ўз Давлат мустақиллигига эришдилар. Аммо макола ҳамон ўз кимматини йўқотгани йўқ.

Туркларнинг бешиги сифатида қабул қилинган Туркистон бу кун Ўрта Осиё ва Козогистон деб юритилмоқда ва 4 миллион квадрат километрли тупроклари билан Совет Иттифоки ҳудудининг 20 фоизини ташкил этмоқда. 15 иттифокдош жумхуриятдан 5 таси (Ўзбекистон, Козогистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Туркманистон) Туркистондир.

Туркистон, маълумки, дунёнинг муҳим цивилизация марказларидан ҳисобланади. Бу ўлка 1925-йилдан бери Совет терминологиясида “Ўрта Осиё ва Козогистон” бўлиб қолди. Совет идора органлари бу ўлканинг исмини рад этиб, туркистонликлар орасида миллатга мансублик онгини йўққа айлантириш ниятида зўр бериб “Туркистон” номининг қўлланилишига қаршилиқ қилдилар. Одамни хайратлантирувчи ва янглиш бир шаклда, баъзан гарблик тадқиқотчилар ҳам 1950-йилдан буён совет таъбири бўлган “Ўрта Осиё”ни қўлламоқдалар. Шу тарика гарб афкори умумиясида ва Ислон оламида “Туркистон” калимасининг нутилишига ҳисса қўшиб, совет нуктаи назарига хизмат қилмоқдалар. Туркистон бутун Ўрта Осиёни юзага келтирмоқда, фақат Ўрта Осиё тупроклари ичида бўлмоқда. Дунё комусларида (масалан: Америка энциклопедияси, Британия энциклопедияси, Брокхаус энциклопедияси ва бошқаларда) бу ўлка жўгрофий жиҳатдан очик-ойдин суратда “Туркистон” сифатида зикр этилмоқда.

АКШ Конгрессининг 1959-йил июл ойида қабул қилинган “Асир Миллатлар Хафтаси” номли қонунида ҳам аён суратда “Туркистон” исмининг қўлланилиши диққатни ўзига тортади. Шуларга қарамай Радио Либерти (Озодлик радиоси)нинг раҳбарияти 1978-йил кузида ўз нашрларида “Туркистон” ўрнига “Ўрта Осиё ва Козогистон” таъбирини қўлланиш мажбуриятини ўртага қўйди. Шундай қилиб, жуда катта обрўга эга бўлган

Америка ташкилоти, АКШ Конгрессида кабул килинган конунга зид иш килди. Агар Гарбда, совет терминологиясида Ўрта Осиё (“Централ Асия”) атамаси ўрнига “Туркистон”ни қўлласайдик ва ўзимизни совет таъсиридан химоя қилиб, бу ўлканинг миллий борлиги ва шахсиятини рад этмасайдик, фойдалироқ ва одилроқ бўлардик.

Бу кун Туркистонда яшаётган 42 миллион инсондан 32 миллиондан ортигини турк ва мусулмон бўлган ўзбеклар, козоклар, киргизлар, туркманлар, қорақалпоқлар, уйгурлар, татарлар, озарбайжонлар ва тожиклар ташкил қилмоқда. Булардан қолган халқ эса рус мустамлакачилари (идора персоналлари, аскарий персонел) ва бу минтақага жойлаштирилган украинлар, белоруслар, эстонлар, литвалар, олмонлар ва корейлардир.

Умуман, маълумки, Туркистоннинг бу кунги тупроқлари 1715–1897-йиллар орасида Россия томонидан одим-одим ишғол этилгандир. Шунга қарамай, Бухоро ва Хева давлатлари Чор Русияси замонида ич ишларида мустақилликларини сақлаб қолгандилар. Фақат бу давлатлар ҳам 1920-йилда совет тажовузи оқибатида “Бухоро ва Хева совет Халқ Жумҳуриятлари” ўлароқ эълон этилдилар. Совет ҳукумати бу икки давлатнинг мустақиллик ҳақларини музокаралар чоғида қабул этган эди. Аммо 1924-йилда совет ҳукумати бир уруш операцияси йўли билан бу икки давлатнинг чегараларида ёйилиб ва таҳдид этиб, давлат борлиқларига барҳам бериб, амалда тупроқларини ҳам ўзига қарам қилди.

Совет Иттифоқининг идора қилувчилари, Туркистоннинг дунё сийосатидаги ва стратегик аҳамиятини халқлардан яширмоқдалар. Биз бу ҳолни ҳусусан қуйидаги соҳаларда қўряпмиз.

Туркистон Осиё ва Оврупо орасида боғлиқлик бунёд этган қўприқдир

Туркистон Татар-Бошқирдистон, Сибирия, Мўғулистон, Хитой (Хитой ҳокимиятидаги Шарқий Туркистон билан), Хиндистон, Покистон, Эрон ва Кавказия билан муштарак чегаралари бўлган жўроғий бир макондир. Туркистонга қўшни бўлган бу ўлкаларнинг қатталиги 33 миллион квадрат километрга тўғри келади. Бу ўлкалар Туркистоннинг 4 миллион квадрат километрлик юз ўлчови билан биргаликда жуда катта жўроғий минтақа эканлиги шак-шубҳасиздир. Туркистон ва унга қўшни бўлган ўлкалар маданий, иқтисодий ва диний нуқтаи назардан бир-бирлари билан мустақам боғлиқдирлар. Туркистондан Оврупога ва Ўрта Шарқ ўлкаларига қулай ва қисқа йўллардан

бориш-богланиш мумкин. Масалан, Москва Туркистон чегарасидан хаво йўли ила 1000 км, Краков – Украина 770 км, Ростов – Дон 711 км, Арзрум, – Туркия 1010 км, Багдод – Ирок 1210 км, Техрон – Эрон 640 км, Кобул – Афғонистон 290 км узокликдадир. Ракамлардан ҳам англашиладики, Туркистоннинг Оврупо, Ўрта Шарк ва Ич Осиё билан богланиш имконлари жуда кулайдир. Бундай бир геополитик минтака узра жойлашган Туркистон Совет Иттифокига хар турли ташаббуслар имконини бермоқда.

Туркистон Совет Иттифокининг бебахо харбий истехкомидир

Совет Иттифоки Туркистонда кўшни ўлкаларга карши икки харбий округига эга. Туркистондаги Ўзбекистон, Тожикистон, Туркманистон Совет Жумхуриятлари оркали Ўрта Шарк, Хиндистон ва Покистон давлатлари ва Ўрта Осиёдаги Козогистон, Киргизистон Совет жумхуриятлари оркали Хитой ва Мўғулистон давлатлари контрол килиб борилади, керак бўлганда ижро этиладиган харбий операциялар шу икки харбий округ томонидан планлаштирилади ва амалга оширилади. Хар икки харбий округ хам энг замонавий куруллар билан таъминланган бўлиб, совет харбий идораси томонидан хам хамлакорлик кучи жуда юксак бахоланмоқда. Бу икки аскарий кўмондонлик айна замонда Шаркда кўтарилиши мумкин бўлган масалаларга карши совет аскарий идорасининг стратегик ва тактик жихатдан илк планлаштириш марказлари бўлиб кабул килинмоқда. Туркистон, Ўрта Шарк, Ич Осиё, Оврупога карши совет планлари ва амалга оширадиган тадбирлари жихатидан хам етакчи куч сифатида саналмоқда. Бутун дунё жамоатчилиги, 1979-йил декабр ойидан буён Совет Иттифокининг Афғонистонга килган урушининг Туркистондаги харбий округ томонидан планлаштирилганини яхши билиб олди. Туркистон геополитик ва табиий жўгрофияси холатига кўра (жуда кенг ва ранг-баранг майдон эканлиги: сахролар, водийлар, жарлар, тоғлар) атом бомбаси, ракеталар, учокларнинг эхтиёт кисмлари каби совет уруш воситалари ва Совет Армиясининг едириб-ичирилиши учун керакли бўлган махсулотларни саклай олувчи асосий омбор бўлиб диққатни тортмоқдалар. Совет Иттифоки ракеталарини ўт олдирувчи ва харакатга солувчи майдон хам Туркистоннинг Бойкўнгир шахрида жойлашгандир.

Совет Иттифоки керак холларда эхтиёжи бўлган уруш материалларини Туркистонда созлаб (ўнглаб) олиш имконига хам эгадир. Сталин 1943-йилда сўзлаган бир нуткида ўз фикрини изохлаб: “Ўрта Осиё Совет Жумхуриятлари ва Козогистон (яъни Туркистон) Кизил Армиянинг энг мухим курул омбори бўлганини” маълум килган эди. Биз, бошка совет нашридан хам 1942-йилда Совет Иттифокининг бутун тупрокларидида фойдаланилган харбий материал ИИ жахон урушидан олдин Туркистонда тайёр килиб кўйилганлигини ўргандик. Бундан хам, Совет Иттифоки керакли холларда Совет Армиясининг эхтиёжи бўлган бутун харбий материалларини Туркистонда созлаб олиш имконига эга, деган маъно чикмоқдадир. Туркистондаги совет курулли кучларининг

Ўрта Шарқдаги бутун ўлкалардан кучли эканлиги очик-равшандир.

Туркистон Совет Иттифокининг хом-ашё базасидир

Афкор оламга маълумки, Туркистон советларнинг энг кимматли хом ашё базасидир, буни советларнинг ўзи ҳам бир неча бора эътироф этганлар. Совет индустриясининг хом моддага бўлган эҳтиёжини коплашда бу ўлка хал килувчи рол ўйнамокда. Бу ҳақда “Бу кунги Туркистоннинг сиёсий ва сотсиал манзаралари” номли маколамизнинг бир бобида бахс юритгандик. Бу ердаги гапларга кўшимча қилиб шуни айтиш мумкинки, Туркистонда яна ниҳоятда бой запасга эга бўлган уран, олтин, қумуш ва платина конлари мавжуддир. Бир совет газетасида Туркистоннинг бой қазилма бойликларига мисол қилиб шундай маълумот берилган: “Қозогистон Совет Жумҳуриятида хар йили 120-130 миллион тоннага яқин темир, 100 миллион тонна нефт ва 35 миллион тонна пўлат олинади”.

Туркистоннинг ер ости манбалари нормал бир шаклда Совет Иттифокининг бутун эҳтиёжларини коплайди.

Туркистоннинг зироат бойликлари ҳам кенг бир суратда маълум бўлмокда. Совет Иттифокидаги бутун пахта ҳосилининг 95 фоизи, мева маҳсулотларининг 60 фоизи, қаноқ ҳосилининг 100 фоизи, пилланинг 75 фоизи, гуручнинг 65 фоизи, қачуқнинг 100 фоизи, қоракўлнинг 100 фоизи Туркистонда тайёрланмокда. Туркистон айни замонда Совет Иттифокининг учинчи қатта ҳубубот ётоғидир. Туркистоннинг иқтисодий бойликлари Совет Иттифокига дунёнинг иқтисодий сиёсатида бир супер қуч бўлиб ўз сўзига эга бўлиш имқонини беради. Туркистоннинг иқтисодий бойликлари бўлмасайди, Совет Иттифокининг эришган муваффақиятларига эришуви тўғрисида гап ҳам бўлмасди.

Туркистон Шарқда қоммунизмнинг таъсир марқазидир

Туркистон қоммунизмнинг Шарқдаги энг илғор қуролли қучи бўлиб майдонга қикиши қерақ, деган тушунқаси, совет идорасининг қуйидаги гоёлари қоммунизмнинг Шарқда ёйилиши борасида Туркистоннинг ўйнаган ролини тўла-тўқис намоён этмокда.: “Туркистон Шарқда гоёларимизнинг таъсир марқазидир”;

“Туркистон коммунистик инкилоб микробини Шарқдаги ёювчиси бўлиши керак”;
“Туркистон тарихда Осиёнинг Оврупога очилган эшиги ролини ўйнаган. Хозир эса Оврупо учун (Русия учун деб тушунаверинг) Осиёга очилган эшик ролини ўйнаши керак”;
“Шарқ халқлари келажакда сотсиализм ва коммунизмдан кочиб кутулолмайдилар”.

Совет Иттифокининг Шарқ сиёсатида Туркистон қандай масалаларда керак бўлиши ва янада аниқроғи Шарқда коммунизмнинг ёйилишига хизмат қилиши зарурлиги мавзусида совет идорасининг бундан бошқа яна бир қанча кўрсатмалари бордир.

Кенг жамоатчиликка маълумки, советлар коммунизми Шарқда (айниқса, Ўрта Шарқда) тарқатиш учун олис масофаларга қўл узатганлар. Бу ерда мисол тариқасида совет ибораси бўлган “Тошкент руҳи”нинг тугилишини кўрсатиб ўтиш ўринли бўлар эди. Осиё, Африка ва Жанубий Америка ўлкалари учун 50-йиллари Туркистонда ташкил қилинган халқаро конференция ва симпозиумларда Туркистоннинг оз ривожланган мамлакатлар учун “Совет системасининг мўжиза модели” сифатида тақдим этилганини ва кам ривожланаётган мамлакатларда кўпгина тарафдор ва симпатия қозонилганини эслайлик. Аслида Совет Русияси ҳокимияти остида эзилиб ётган Туркистон гўё ривожланган машъал жумҳурият сифатида кўрсатилиб, у орқали советлар тарафидан Ислоҳ ўлкаларида қанчадан-қанча тарғибот олиб борилганини унутиб бўлмайди.

Совет Русияси Афғонистонни ишғол этгандан кейин, коммунизм аввал Русиядан Туркистонга киритилганлиги ва қурол қучи билан ўрнатилганлиги ойдинлашиб қолди. Коммунизм бу сафар айна ўша методлар билан Афғонистонда иш олиб бормокда. Бу орада 20000 дан ортиқ туркистонлининг Ўрта Шарқ ўлкаларида совет мутахассислари сифатида иш қўрганлиги ва советларнинг обрўсини орттириш мақсади билан қўлланганлиги ҳам қайд этишга аризулик бир хусусдир.

Совет рус империализмининг миллий мустиқлик масалаларидаги афсоналари ва буларнинг Шарқдаги таъсирлари дунё аҳлига маълумдир.

Руслар томонидан икки марта забт этилган Туркистон (биринчиси чоризм даврида, иккинчиси Совет Русияси замонида) мустиқлик сифатида миллий борлигини давом эттиришга, инсон ҳақ-ҳуқуқлари ва хурриятларидан баҳраманд бўлишга ҳақли эмасдир. Туркистон Москванинг жуда кескин ва қаттиқ контроли остида қолган. Совет Иттифоқи Туркистонни босиб ушлаб туриш учун қўлидан қелган ҳар нарсани қилган. Шунга қарамай, Туркистон ҳақли равишда мустиқлик истагидан ҳеч қачон воз қечмаган. Биз

бу хакикатни 1918–1934-йиллар орасида (1923-йилгача жуда кенг микёсда) олиб борилган миллий-озодик урушларидан, совет маданияти остида яшаётган туркистонлиларнинг миллий маданиятлари, урф ва одатларини саклаб қолиш учун олиб борган курашларидан, ислом динининг коммунизмга қарши олиб бораётган кураши таъсирларидан ва ниҳоят, туркистонлиларнинг ИИ жаҳон уруши пайтидаги курашларидан тушуниб олишимиз мумкин. Бу кун Афғонистонда сизинди бўлиб яшаётган минг-минглаган туркистонлиларнинг (ўзбек, туркман ва тожик) совет ёйилмачилигига (совет аскарлари ва гоёларининг Афғонистонга зўравонлик билан киритилиши ва у ерларда ўрнашиб қолиб кетишга интилиши назарда тутилмоқда) қарши афғон мухожирлари билан бирга энг олдинги сафларда урушганлари ҳар бир киши билиши лозим бўлган хакикатдир. Айни чоқда, Совет Армиясининг Афғонистонга киритилиши асносида совет сафларидаги туркистонли аскарларнинг Афғонистонга қарши жанг қилишга рози бўлмаганлари ҳам аён бўлди. Советлар шу сабабли мусулмон ва турк бўлган бу совет ватандошларини жабҳадан қайтармоққа мажбур бўлгандилар. Мана шуларнинг ҳаммасидан, коммунизм туркистонлилардан содик совет ватандошларни бунёдга келтириш имконига эга бўлолмаган, деган хакикат келиб чиқади.

Туркистонда мустақиллик курашининг бошланиши дунё сиёсати ва хусусан, Ўрта Шарқ сиёсатида гарбли кучларга ва шарқдаги мусулмон ўлкаларга қимматли бир стратегик позиция олиб берди. Туркистоннинг миллий мустақиллика қовушишини талаб қилувчи асосий иш шундан иборатки, энг олдин Туркистонда миллий шуурнинг катта куч қасб этишига эришиш керак. Фақат шундан кейингина Туркистон муаммоларини ҳал этиш мавзуи билан шугулланиш мумкин бўлади. Гарбли кучлар ва ислом ўлкалари Туркистон миллий мустақиллигини таъмин этиш йўлида муштарак дўстлар бўлиб биргалиқда курашмоқлари лозим. Мустақил Туркистон давлатининг қурилиши – Русия ва Хитойнинг бир-биридан ажралишини, Ўрта Шарқда совет таъсирининг тугатилишини, шундагина Ўрта Шарқ ўлкаларининг беҳавотир яшашлари мумкинлигини англаб етмоқ керак. Фақат шундагина Туркистон Шарқда, ислом оламига ва ҳур дунёга очилади ва ҳур дунё ҳам Туркистон экономикасига боғлана олади. Фақат шундагина Туркистоннинг миллий борлиги таъмин этилади.

Туркистон мустақиллигини талаб этиш асло Совет Иттифоқининг ички ишларига аралашиш деб баҳоланмаслиги керак. Совет Конституцияси шаклан бўлса-да, Совет Жумҳуриятларига хоҳлаганлари тақдирда СССРдан чиқиш ҳуқуқини берган. Байналмилал принциплар ўрин олган декларацияларда, масалан, Бирлашган Миллатларнинг 14-декабр 1960-йилда эълон қилинган “Мустамлақачилик ва миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқлари” номли декларация ва 19-декабр, 1968-йили қабул этилган “Миллатлараро пакт”, “Маданий ҳуқуқлар” билан боғлиқ декларацияда “Туркистоннинг миллий борлигини ҳимоя қилиш ҳуқуқи ва инсон ҳуқуқлари” рад этилмагандир. Дунё тарихида биринчи марта 1959-йилда АКШ Конгресси қабул қилган “Асир Миллатлар Хафтаси” қонунида Туркистон ҳам асир миллатлар орасида саналгандир. Бу қонун мустақиллик талабларини ўртага қўйиш учун

бебахо бир маънавий манба бўла олади. 1965-йил май ойида Саудия Арабистонининг Макка шаҳрида ўтган “Дунё мусулмонлари бирлиги” халқаро йигилишида Туркистон билан алоқадор бўлган қарорлар қабул қилинган.

Бирлашган Миллатлар Бош Ассамблеяси йигилишларида “колониализм”га оид олиб борилган муҳокамада Туркистонда рус колониализмига барҳам бериш ва бу ўлканинг миллий мустақилликка қовуштирилиши мавзуларида байналмилал чиқиш фурсатлари бўлди. Юксак тараккий ўтган миллатлардан инглиз тамсилчиси 26-ноябр 1962-йилда бўлган Бош Ассамблея йигилишида сўзга чиқиб, жумладан қуйидаги очик гапларни ўртага қўйди:

“Айни тарихларда мустиқил Марказий Осиё давлатларининг ўз маданиятлари билан бирга руслар томонидан мустиқил қилинганлиги ҳаммага маълум. Сўнгра Қозок давлати 1854-йилда рус бўйинтуруғига қирди. 1876-йилда Туркистондаги уч ўзбек давлатининг ишғоли тугалланди. 1880-йилда бутун Туркменистон Русия ҳокимияти остига қирди. Ўртача ҳисоб билан айтганда бир аср кейин, 1957-йилда Гана, 1960-йилда Нигерия мустиқилликка қовушдилар. Ўрта Осиё тупроқлари (Туркистон)нинг мустиқилликка қовушадиган пайти қачон бўлади?”

Сўралиши керак бўлган асил сўроқ шудир. Совет ҳуқумати бу саволга бу қунгача жавоб бермади. Лекин Бирлашган Миллатларга аъзо ҳеч бир ўлка Совет Иттифоқидан, бу саволга қачон жавоб бўлади, деб сўрагани йўқ. Шу сабабли савол ҳамон жавобсизлигича турибди. Дунё афқори умумияси “Совет ўрта Осиёси” (“Туркистон”) қачон мустиқиллигига қовушади, саволини беришга, Москвадан бу борада бир жавоб олишга, берилажак жавобни муҳокама қилишга ва бу йўлда Туркистоннинг мустиқиллиги учун тайинли бир қунни белгилашга ҳақлидир.

Туркия туркчасидан ўзбек туркчасига Миразиз АЪЗАМ уйғунлаштириб, нашрга тайёрлади.

“Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 1992-йил, 8-май.

ХАЛКИМГА СЎЗ

АЛХАМДУЛИЛЛОХ РАББИЛ ОЛАМИЙН.

Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳи ва барокот.

Азиз ватандошларим. Сизларга, сизларнинг фарзандингиз Боймирза Хайит мурожаат килмоқдадир. Азиз ватандошларим, 52 йил ватандан жудоликда, Ватандан ташқари узок мамлакатларда яшадим, миллатим дея тушундим, бутун борлигимни, гоямни, вужудимни ва фикр-хаётимни миллатимизнинг тақдири, ўтган кунлари ва келажакдаги истикболи деб, фаолиятларда бўлидим. Табиий, муҳожирликнинг аччиқ-чучуқ шартлари, Ватансизлик, бошқа миллатлар орасинда яшашлик, кийин бир холда фаолиятларда бўлимок табиати ила осон бўлмаган бир масала эди. Алхамдулилло, Ватан деб, миллат деб, яъни унинг озодлигини талаб этиб, узок йиллар ҳаракатда... Кўлда қалам билан майдонда бўлиб келинди. Ватанимнинг бир фарзанди сифатида кўп-кўп ҳақоратларни мен Советлар Иттифоқининг матбуотларидан ва Туркистонимиздаги матбуотлардан, айниқса, совет коммунист матбуотларидан, ёзувларидан, китоб ва рисола ҳамда мақолаларидан кўрган бўлдим. Фикрларимга қарши ёки менинг шахсимга қарши 436дан ортиқ китоблар, рисолалар, мақолалар ёзилди ва бунингда баробар телевидение ва радиоларда, курултойларда, менинг фикримга қарши, айниқса шахсимга қарши ҳужумлар, тухматлар, игволар юритилди.

Мени қотил дедилар, судга берилишимни илтимос қилишди, аммо судга беролмадилар. Фашист дедилар, фашистлигимни исбот этолмадилар, ватан хоини дедилар, мени ватан хоини бўлганимни исбот этолмадилар. Ленин миллий сиёсатини сохталовчи, дедилар, аммо Ленин миллий сиёсатининг сохтакорлигини Москва ёки Туркистондаги совет арзандалари энди ўз кўзлари билан кўриб турибдиларки, энди Ленин миллий сиёсати сохтакорлик сиёсати экан. Буржуа миллатчиси дедилар, табиий, мен миллатчи бўлиб, ўз миллатимни бошқа миллатлар устидан юқори кўтариш учун эмас, ўз миллатимизнинг ўз холинда мустақил яшаши, эркин нафас олиши, бахтли ва саодатли яшаши, ўзимизни ўзимиз тарафимиздан идора этилиши талабларида бўлдим. Бу табиийдир, миллатимни севиш аломатидир, буни бир миллатнинг бошқа миллат устидан ҳокимлигини таъмин этадиган фикр сифатида кўриб бўлмайди ва бунингда, бундай сўзлар асосидан тузилган игволарни ҳам ҳазм қилдик. Аллоҳ бугун бизнинг ҳақли бўлганимизни, совет режими ва унинг туркистонлик хизматчилари бу соҳада буюқ бир тарихий ёлгон қилганликларини бугун ўз кўзимиз билан кўриб турибмиз. Аллоҳнинг раҳми ила эски совет сотсиалист республикалари бирлиги, деган бир императорликнинг чўқиши, 16 миллионга яқин аъзоси бўлган, ҳаммани титратган, ҳаммани кўрқитган зулмнинг ҳукмронлари бугун ўртада йўқдирлар...

Алхамдулилло, биз энди коммунизм идеологиясининг ҳокимиятидан қутила билдик. Аммо биз коммунизм руҳини ташиган, эски вақтда бу руҳдан тарбияланган одамларнинг ҳокимиятидан қутила билдикми, мен буни билмайман, буни сизлар биласизлар. Биз коммунизмдан айрилган, ўзларини миллий раҳбар деб атаган ватандошларимиз фақат

устидаги кийимларини ўзгартирдиларми, буни ҳам мен билмайман. Аммо, миллат бундай одамларнинг ўз миллатига хизмат этишига секин-секин даъват этади, агар даъватни самимий қабул этмаса, хаттоки, демократик ҳуқуқлар билан, жанжал-гавголар, ур-йикитлар билан эмас, ўзининг талабларини, қонуний талабларини ва табиий ақлини химоя қилиб бугунги раҳбарлардан масъулият талаб қилиши мумкин. Бизнинг халқ кўп қийинчиликларни кўрди, зулмнинг не бўлганлигини кўрди, мазлум бўлиш осон, аммо мазлумликдан қутулиш қийин эканлигини ҳам кўрди.

Маълумингиздирки, Туркистон истилоси 182 йил давом қилди. 182 йилдан бери Туркистон билан Русия ўртасида уруш, гавго, ўлиш, ўлдириш давом қилди. Мағлуб бўлди, мағлуб бўлди, ҳоким бўлдилар. Оғиз очолмайдиган даражага келдик. Ҳоким давлат, мустамлакачи ҳокимлар мустамлака бўлган бизлардан ўзининг таржимонларини, ҳамтовокларини, хайбаракаллачиларни топа билган эди. Унутмайликки, бизнинг бошимизга келтирилган фалокатлар фақат Москва режимининг, совет режимининг ёки совет регионида яшаган русларнинг ягона кўли билан эмас, балки уларга хомий бўлган ўз ватандошларимизнинг жирканч кўллари ва жирканч қалблари билан идора этилган эди. Буни шунинг учун ҳам унутмаслик керакки, биз бугун истиқлолга эришган бўлсак, истиқлолнинг қонуни асосида кўринишига эришган бўлсак, аввалам, Аллохнинг раҳмати, қолаверса, халқимнинг асрлар бўйи тўққан қонининг ёки қонларининг бугунги натижасидир. Унутмаслик керакки, чор Русияси давринда, яъни Туркистон чор Русияси ҳокимиятлиги остига қиргандан кейин 4600 дан кўпроқ исён кўтарилди. 1919-йилги исённи ҳам унутманг. 1916-йилги кўзъғолон у замонда Петербургда Русияга қарши очилган 2-фронт деб ҳисобланарди. Буни ҳам унутмангиз. 1918-йилдан 1934-йилгача давом қилган 16 йилги мужодала, буни совет руслари босқинчилик дедилар, – у хақиқий миллий озодлик кураши бўлиб, тарихимиз, қонли тарихимизнинг буюк бир фожиа қўринишидир. Биз босқинчилик дедикларини тухмат деб биламиз. Миллий хуррият, исломбод бўлсин, Туркистон туркистонликларники бўлсин, Туркистонда мустақил давлат бўлсин... дея ўртага чиққан бизнинг фидокор, қахрамон одамларимиз жабуҳаларда қарши курашиб, миллий ҳақларини қурол билан талаб қилган вақтларида 2 миллиондан ошди кишимиз шаҳид бўлдилар. Шаҳидларимизнинг руҳлари шод бўлсин, ё Аллох! Нима учун бу қадар кўп қон тўқилди, яъни бу алдамчи, ёлгончи болшевиизм миллатларга ҳақ-ҳуқуқ бермаганлигининг оқибати бўлди. “Босқинчилар” деб аталган буюк миллий мужодалага қарши курашда туркистонликлар эмас, совет рус ўрдусининг 140 ва 160 минг қуролли, замбаракли ва қувватли қуролларга эга бўлган аскарлари курашдилар. Биз яна ишғол этилди, иккинчи марта ишғол этилди, аммо миллат ўларок таслим бўлмади ва таслим бўлиш ниятида ҳам эмасмиз. Бизнинг бошимизга тушган кўп-кўп қийинчиликлардан бириси – халқ билан ҳокимият орасидаги алоқасизлик бўлди. Халқ совет коммунизм режимининг қурбони бўлди. Халқдан сўраб қелинган бир иш йўқдир. Тайин этиладиган амалларга қўйилганларни – партия одамларини ва давлат одамларини тайин этиб, халқдан сўрамасдан халқни идора эта бошладилар, яъни шоиримиз, шаҳид шоиримиз Элбекнинг дедигидек, йирткичлар мажлисинда арслон бўрини, маймунларни, қўйларни ва тулкини мажлисга даъват этиб, қўйларни идора этиш учун қим қим керак деганда, тулки чиқиб: “қўйларни идора этадиган ягона қувват бўрилари”, дебди. Арслон: “Ҳа, бундай бўлса

кўйларни бўрилар идора этсин”, дебди. Бизнинг ҳам шаклимиз бу бўлди. Биз каби одамлар кўйлар деб ҳисобланди. Тулкининг тавсияси билан бўрилар бизга хоким бўлди. Бизнинг яшашимизни табиий ҳолда кўрмасдан йирткич бўрилар ҳаётимизни тўнкара бошлади, бунинг оқибатини ўзингизлар кўп кўрдингизлар. Оллоҳ бундан кейин будай жазоларни, бундай даҳшатни, бундай пасткашлик зулмини бошимизга келтирмасин. Халк билан ҳисоблашиш энг муҳим масаладир, халк билан ҳисоблашиш ва халкка ҳисоб бермок демократиклигимиз, системнинг, яъни давлатни идора этмок системининг асосий қонунидир. Агар халкнинг розилигини олмасдан, халкнинг овозини олмасдан қилинган бир иш бўлса, бу халкка хизмат, демократик йўл билан халкка хизмат эмас, балки бир тўда инсонларнинг бирлашган янги диктатураси бўлиб ўртага чиқаверади. Бу сабабдан келажакда халк масаласига кўп диққат қилишимиз керак бўлади. Истиклол деган билан ҳали оғзимиз ширин бўлмади. Аммо истиклолимиз эълон қилинганидан кейин унинг нақадар тотли эканлигини ҳис этмокдамиз. Оллоҳ истиклол қонунини муборак этсин. Бизларни ўз мамлакатимизнинг, ўз миллатимизнинг тақдири, келажаги ва унинг таракқиёти, бахт-саодати учун ишлашга илҳом ва мажбуриятлар юқласин.

Кўп вақт йўлларда ёки бошқа жойларда бўлган вақтимда ёки бўлмаса тушқунлик қунларимда ҳар доим Чўлпони эслаб келдим. Бизнинг шахид, мужоҳид ва кўп жозибали шоиримиз Чўлпон ўзининг “Халк” деган шеърисида:

*Халк денгиздир, халк тўлкиндир, халк қучдир,
Халк исёндир, халк оловдир, халк ўқдир...*

*Халк қўзгалса, қуч йўқдирким, тўхтатсин,
Қувват йўқким, халк истагин йўқ этсин.*

*Бир қўзгалур, бир қўпирар, бир қайнар,
Бир интилуру, бир ховлиқар, бир ўйнару.*

*Йўқликни-да, очликни-да йўқ этар,
Ўз юртини ҳар нарсага тўқ этар.*

*Бутун қучни халқ ичиндан олайлик
Қучоқ очиб халқ ичига борайлик!*

Будир бизнинг асосий гоямиз: халкдан халкка, халк ишидан халкимизнинг хаёти ва бахт-саодатига боришимиз керак бўлади. Табиий, бизнинг бошимиздан кечирилган мазлум хаётларнинг сабаблари ўзимизда биров бор. Хар вақт ташкари кувват – душман бизга зарар келтирди дейишимиз мумкин, келтирди, аммо бу келтиришнинг сабабларини англаб билишимиз керак. Машхур шоир, адиб, драматург, сиёсатчи, профессор Абдурауф Фитрат ўзининг “Темур саганаси” деб аталган сахна асарига дейди: “У Темурнинг сўзи сўзиди. Амир Темурни сўзга чиқариб, Амир Темурнинг шиддатли бир овози билан миллатга хитобни ахтаради. Кўринг – Амир Темур нима дейди. “Мен сизларга кўп нарсаларни қолдирдим. Не бўлдики, бу замонларнинг шарафли ва жасур миллатининг зулми остида қолмиш. Қимлар боғларимнинг қушларини қувмоқда. Оталар меросидан нима қилдингизлар. Сизлардан талаб этеюрум, қалқингиз, сизларга амр қиламан, қалқингиз! Ўлкамизни тузатингиз. Авлодларимни хур яшашини таъмин этингиз. Агар бундай қилмасангизлар, ўлка, яъни мамлакат буюқ бир мазорлик холига қелажакдир”.

Табиий, бундай мазорликни қилишда ўзимизнинг ҳам айбимиз қам эмас. Орамиздан қикқан хоинларнинг роли ҳам қам эмас. Аммо булар ўтишга керак, ўтиш ҳам керак. Аммо хоинларимизнинг миллатимиз бошига қелтирган фожияларини ҳам унутмаслигимиз керак. Ёшларимизга бўлган, ўтган ходисаларимизни, шарафли ўтмишимизни ёки орамиздан қикқан баъзи бир шарафсиз хоинларни ҳақиқатлар билан, яширмасдан тўғри қолда ўргатишимиз керак. Ҳақиқатдан қўрқсак, Аллоҳдан ҳам қўрқмаган бўламиз. Чунки Аллоҳ хар доим ҳақсеварлар, ҳақ истаганларнинг орзу-хаваслари ва ниятларининг ижроси учун ёрдамчи бўлгандир. Аммо биз кўп вақт алдандик, миллатимизни алдадилар, алдатдилар. Бунинг учун ҳам машхур шоир, адиб ва драматург Абдурауф Фитрат ёзадики: “Биз мусулмонлар, ёлғиз алданмоқ учун дунёга қелдикми. Бойимиз, ишчимиз, хўжамиз, талабамиз, адибимиз, фалсафачимиз, буюқимиз, қичигимиз Оврўпонинг газетасига, қитобига, сўзига, ишига, қонунига, низомига, олтиниға ва қизига алданишдан бошқа нарсани қилмадилар”.

Буни ҳам унутмаслигимиз керақдур. Қелажакда биз халқимизнинг истикболини таъмин этиш масаласида кўп ўйлаб, тушуниб, қенг усулда халқимизга хизмат қиламан, деб ҳаракатда бўлишимиз керақдур, шартдур. Агар бундай қилмасак, истиклолимизни эълон қилиб ўтирмасдан, яна бизга ҳоқимлар ўз истаганларини қуритаверсинлар, биз уларга қул бўлиб хизмат қилаверамиз, деган маъно ҳам қелиб қикиши мумкин. Бундан қутилиш учун, табиийдирки, ўз истиклолимизнинг меvasини қўришга ҳаракат қилишимиз керак бўлади. Аллоҳ миллатимизни, шу , жумладан, сизларни ва бизларни ўз қаноҳида қасқасин. Чет мамлақатларда бўлган беш миллионга яқин мусулмон, туркистонлик муқожирлар Ватандан йироқда яшамокдалар. Улар эрталабдан қечқача дуолар билан, ҳаракатлар билан, умидлар билан мамлақатимизни озодлигини, мамлақатимиздаги халқни хурликда яшашини Аллоҳдан орзу-хавас этмоқдалар. Аллоҳ буларни ҳам

улушсиз колдирмас. Биз кўлимиздан келгани қадар Ватаннинг хизматида бўлиб келдик, бундан кейин ҳам Ватан йўлида хизмат қилишга хозирмиз. Аммо сохтакорларга хизмат қилиш тарафдори эмасмиз. Биз холис, демократик равишда сайланган ҳукумат ва демократик қонунга асосланган инсон ҳақларига иттибот этган ва қурган, миллатимизни ҳурмат этган раҳбарларни иттибимиз. Биз ватан ташқарисида қолдик, аммо ҳар қуни, ҳар соат қалбимиз Ватан билан бўлиб келди. Биз Ватаннинг биринчи озод бўлган инсонлари деб ҳис этамиз ўзимизни. Бу эса қўп қийин масаладир. Биз, аввал, озод бўлдик, аввал, озод бўлишганда мажбур бўлдик. Коммунизмнинг энг жирқанч ҳуружи бўлган сталинизм даврининг қурбонлари бўлдик. Қайси қуш ўзининг қимматли бўлган гулидан айрилмоқни иттибди. Бизни ватандан қетишга мажбур қилишди. Бизни ҳоинлар дедилар. Бизни муллаю феодаллар дедилар, аксилинқилобчи дедилар, ўғрилар дедилар. Чет мамлакатлардаги империалистларнинг қуллари, хизматқорлари деган игволар билан қўрсатдилар, аммо аслида биз ундай эмас эдик. Буни иншооллох, қелажақда тарих сизларга яна қўпроқ ўргата билади. Аллоҳдан сизларга бахт-саодатлар, миллий истиқлол йўлида муваффақиятлар тилайман. Ҳар вақт қалбим ҳар ерда сизлар билан бирга, бахт-саодатингизга эга бўлинглар, бу бахт-саодат миллатимизнинг бахт-саодатидир. Айни замонда бу менинг ҳам бахт-саодатимдир. Миллатимиз ўлмас, ҳар биримизнинг бу жамият ишида, бу миллат ишида ўйнаган ролимиз бордир.

Бизнинг борлигимиз, шўбамиз бўлсин, ишчимиз бўлсин, ҳаммолимиз бўлсин, ҳаммаси бизникидир. Табиати бузук инсонларимиз ҳам бордир, аммо табиати, феъли-хўйлари ёмон деб уларни қўчага ташлаш қерак эмас. Уларни жамиятимиз ичига олишимиз қерак. Инсоф, ахлоқ, миллат ила баробар яшамокни ўргатишимиз қерак. Бизнинг мамлакатимизда меҳмон бўлиб, яшашга мажбур бўлганларни, миллий озчиликдаги гуруҳларнинг ҳаётини таъмин этишимиз қерак. Уларни сихат-саломатликлари ва роҳатда яшашларига ёрдам беришимиз қерак. Айни замонда шуни ҳам қилиб келдик. Бизга қелган, озчиликда бўлган миллий гуруҳлар ўз миллатимиз бўлган турк, яъни маҳаллий халққа қараганда баъзилари ҳаттоки, яхши ишлаган бўлиши ҳам мумкин. Аммо бу демак, эмаски биз қелажақда уларга қарши бир нарса қиларамиз. Йўқ, игволарга йўл бермаслигимиз қерак. Биз тарихимизда адолатли инсонлар бўлиб қелганмиз. Қаршимизда бириси нонсиз бўлса, нон бериб қелганмиз, суви қолмаганларга сув етказиб берган одамлармиз. Бунинг учун бизга қарши қилинган игволардан мумкин қадар қутулишимиз қерак.

Мухим масала – халқимизнинг иқтисодий ҳаётини яхшиламоқдир. Бизнинг ҳолимизда яшаган дунёда бундай бир миллат йўқ.

Қечаги қун ҳақида айтсак, 9 миллион инсоннинг бир ойда топган пули 10 қунга етмаса, пахта майдонларидаги қасалликлар натижасида, қимёвий моддалардан захарланиш натижасида 3 ярим миллиондан ортиқ одам сарик қасал билан қасал бўлса. Ҳар йили

Ўзбекистонда 284 минг бола бир ёшга кирмасдан ўлса, икки йил ичида 753 та хотин-кизларимиз ўз-ўзига ўт кўйган бўлса, бундай ходисаларни hozирга қадар на ислом дунёси, на христиан дунёси кўрмаган. Бугунги Туркистондаги бошимизга тушган фалокатларни кўринг. Семипалатинскда очик хавода ташкил қилинган 140 нафар синалган атом бомбаларининг таъсирини кўринг. Сонсиз ўлган инсонлар, хайвонлар, захарланган инсонлар, касал бўлиб кўчада инграб ётган одамларни кўринг.

1930-йилда Хидир Алиев дегани каби: “Пахта кизил империализм даврида кафан бўлди, кафан”. Буни унутмаслигимиз керак. Пахтадан воз кечмаймиз. Аммо пахта бизни эзмаслиги керак. Биз пахтани идора қилишимиз керак. Аммо пахта бизни кул қила олмайди. Бунга ҳеч кимнинг ҳақи йўқдир. Баъзилар, аввал, биз иктисодий жихатдан тараккий этайлик, мустақил бўлайлик, кейин сиёсий жихатдан мустақил бўлиб кетамиз деган хаёллардалар. Мен бу фикрда эмасман. Агар сиёсий жихатдан мустақил бўлмасангиз, яъни, ўзингизни ўзингиз идора этмасангиз, ўзингизнинг худудингиз бўлмаса, сизга бутун калби, виждони, имони-ла борлигини хизмат қилдирган давлат муассасаси бўлмаса, бундай холда мен иктисодий тараккийётда бўламан, ундан кейин мен мустақил давлат сиёсатида юраман, дейиш хатодир ва бундай қиладиганларнинг ташвиқотлари бўлса, менимча, буларда бир хоинлик изи бор. Мумкин қадар сиёсий мустақилликни, аввал, ўртага қўйишимиз керак. Сиёсий мустақиллик эса ўзининг бутун борлиги ила иктисодий мустақиллигимизни таъмин эта билажакдир. Русларга муносабат масаласи бу ҳаётимизнинг муҳим масаласидир. Чор Русияси бўлсин, коммунизм бўлсин, рус халқининг исмидан ҳаракат этди. Бу ҳақиқатдир. Аммо бунинг учун рус миллати айбдор бўлолмайди. Фақат рус миллати ичидан чиққан баъзи бир одамларнинг ёмон табиати бордир. Булар хурриятчилик, яъни озодлик туйғуларини билмайди. Эзилган бир мужикдан бир бошлик чиқариб қўйсангиз, эски мужикни эзиб бораверади. Бу эса руслардаги сиёсий характернинг бир кўринишидир. Алхамдулилло, бундан қутила бошладик, яъни янгидан тузокларга тушиб қолмаслигимиз керак.

Энг яхшиси, русларнинг ҳокимияти остида эмас, руслар билан ёнма-ён, дўстона, бир-биримизга ёрдам холда яшашга ўрганишимиз керак. Буни энг аввал, русларнинг, ўзлари ўрганишлари керак. Бизларнинг ўрганишимиз осондир. Биз кекчи, ўч олувчи одамлар эмасмиз. Бизнинг табиатимизда, динимизда, хулқимизда, анъанамизда бундай нарса йўқдир. Фақат айтмоқ керакки, бизга қарши қилинган суиистеъмолни бундан кейин биз хазм эта билмаймиз. Аллоҳ сизларга ёрдамчи бўлсин!

Сизларга бахт-саодат, миллатимизнинг истикболи учун энг яхши ниятли фаолиятлар, саломатликлар тилаб қоламан. Сизнинг каби ҳар ерда, ҳар замон қалбим сизлар билан биргадир. Биз туркистонлик мужоҳидлар ва мухожирлар қўлимиздан қелгани қадар Ватан учун хизматга ҳозирмиз.

Ватанимизга озодлик талаб этдик, ўлдик, ўлдирдилар, аммо яна миллатим яшамокдадир. Соғ бўл, Миллатим!

Миллатимга хизмат килган кадрли миллатдошларим соғ бўлсинлар. Аллох ҳаммамизни хар жойда химоя этсин! Омин.

Сўзларимни тинглаганингиз учун минг марта рахмат. Мени сўрасангиз, мен фалсафа фанлари доктори Боймирза ёркўргонлик Хайитмирзанинг ўгли, Туркистон тадқиқотлари институтининг мудир, Байналмилал Туркистон жамиятининг фахрий раисиман. Бутун мухожирларимиз отиндан сизларга калбий саломлар, хурматлар билдираман, оналаримизнинг кўлларида, укаларимизнинг кўзларида, сафдошларимизни юракдан кучоклаб, хайр. Аллох саломатлик-ла кўришишга насиб этсин, деб умидларда колган ватанимизнинг бир фарзанди сифатида бу сўзларни айтишга, билдиришга, журъат кила билдим. Хатойим бўлса, Аллох кечирсин ва сизлар кечиринглар. Бу сухбатни ўғлим Бекмирзани 51 йилдан кейин илк дафъа қайта кўрганлигим учун, бунинг хурсандлиги, бунинг нашъаси, бунинг севгиси, бунинг фожиаси, бунинг хаяжони билан сўзладим.

Энди эмдийлигим келди, агар хато сўзлаган бўлсам, кўпол сўзлаган бўлсам, ишонаманки, менинг азиз миллатим кечиради. Аллох кечиргучидир. Унинг-да баробар Аллох бизнинг ҳаммамизга инсоф, баробарликда ишламок, баробарликда тушунмок ва миллатимизнинг келажагини ўйламок туйгусини, иродасини, кувватини берсин, омин!

Унолги тасмасидан окка кўчириб нашрга тайёрловчи Дадахон ХАСАН

“Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасининг 1992-йил, 3-январ сонидан олинди.

ВАТАН СИЗЛАРНИКИ БЎЛГАНИ КАБИ МЕНИКИ ХАМДИР

– Мухтарам Боймирза Хайит! Энг аввало, ўзингиз хакингизда батафсил гапириб берсангиз. Зеро, сиз тугилган юртда бу ҳақда тўла маълумотга эга эмасмиз. Колаверса, бу борада турли хил фикрлар юради...

– Шахсим хакида батафсил сўзлаб бермоқ учун, аввало, хаёт хотираларимни эслашим керак бўлади. Аммо, бунгача саволларингизга киска бўлса-да жавоб беришим лозим. Чунки ёзганингиздек, ватанда мен хакимда турли хабарлар таркатилгандир. Мен 1917-йилда, Октабр инкилобидан бир ой кейин Кўкон мухторияти кунларида дехкон оиласида тугилган эканман. Бир она (Робия) ва бир ота (Хайитмирза)нинг 15 фарзандидан 9-симан. Бошлангич мактабни Наманган дахасининг (Кейин Уйчи дахаси) Ёркўргон кишлогиди, ўрта мактабни Наманган шахрида, олий таълимни Тошкентда кўра олдим.

Мамлакатда “халқ душманларини ва миллатчиларни” йўқ этиш давридаги “камашларнинг сотсиалистик мусобакалари” пайтида кўпчилик ўқитувчиларнинг қисмати камокхоналарга бориб такаларди. Шу боис кўп ерда ўқитувчилар етишмасдан қолганди. Шунинг учун мени ҳам 1938-йилнинг бошида бўлса керак, ўқитувчиликка сафарбар этишди. Тошкентнинг Бешёғоч махаллада жойлашган педагогика институтида киска вақт ичида “ўқитувчиликни” ўргатдилар. Дастлаб Тўрақўргонда муаллим бўлиб ишладим. Сўнгра Уйчи раёнига юбордилар. У ерда ҳам ўқитувчилик қилдим. Кейин раён маориф бўлимининг мудирини лавозимига тайин этдилар. Шу билан бирга Тошкентдаги педагогика институтининг тарих факултетига сиртдан ўқишга имкон бердилар. Кундузи вазифам билан, кечаси дарс тайёрлаш билан шугулландим. Давлат имтихонларини ёз ойлари (1939-йилда) топширдим. Шу йил “намунали ўқитувчи” эган ном бердилар ва менга “Хурмат белгиси” нишонини ҳам тақдим этдилар. 1939-йилнинг ёз ойларида ревматизм касалига учрадим. Шол бўлиб қолдим. Аввал, табибларнинг харакати, Оллохнинг мархамати ва Жалолободдаги шифо сувнинг таъсири боис ноябр ойида икки кўлтиқ таёқ билан зўрга оёққа турадиган даражага етишдим. Шу йилнинг ноябрида Уйчи раён ички ишлар шўбасининг бошлиғи Монгишев чакириб: “бизга сизни камаш хакида буйруқ келди”, деди. Мен: “энди нима учун бундай буйруқ? Октабрнинг боласи Октабрга қарши бўладими? Тухмат борми?”, дедим. Эртасига прокурор Болакеев йўқлади. У “сени камокка олишимиз керак. Аммо сени камокхонага юбормоққа қаршиман. Бунинг учун Кизил Армияга кет”, деди. Мен “хўп” дедим. Орадан уч тўрт кун ўтгач, раён харбий комиссариатининг сафарбарлик комиссиясидан даъват келди. У эрга бордим. Докторлар: “бу одам бундай касал экан, уни аскарликка қабул этишмайди”, деб қарор бердилар. Бир дўстим, Маргилонли Ўктам Аҳмад: “камокхонага кетгунча, Кизил Армияга кетиш яхшидир. Бунинг учун маршал Ворошиловга бир телеграмма юбориб, мен касал бўлганлигим учун харбий хизматга олмадилар. Ватанга хизмат қилмоқни истайман. Бунинг учун мени армияга қабул этишингизга рухсат сўрайман”, деб ёз деди. Шундай қилдим. Маршалдан буйруқ келди. Кўлтиқ таёқ билан сафарбар этилганлар сафига киритдилар.

1939-йилнинг 24-декабрида Наманган шахридаги оташарава (поезд) станциясидан юк вагонлари ичига киритишди. Худо раҳматли онам: “ўғлим, мендан айрилмасдан аввал қариндош-уруғларимиз ва дўстларимиз қаршисида қалимайи шаҳодатни ўқи”, дедилар. Мен орзуларини ижро этдим. Ота-онам ва ватанимдан ажралган ҳолда йўлга чиқдим.

Йўлда дардим огирлашди. Ватандошларимнинг химматлари билан улардан ёрдам кўрдим. Оллох уларга кўрсатган мархамати учун кутлуг йўлласин. Бир ойдан кейин (1940-йилда) Полшанинг Чижов деган жойига келдик. Бизни кабул этган офитсер: “нима учун бу касал одамни бизга юборишган”, деди. Биз билан борувчи: “ўрток капитан, бу одам йўлда касал бўлди. Бунга кўлтик таёк топдик ва бу ерга келтира бордик, чунки хизмат этмокни истайди”, деди. Капитан докторнинг ихтиёрига хавола этди. Бахорга кадар тузалдим. Танк кисмига тайин этдилар...

Июл ойининг бошида (1941-йил) бомба парчаларидан бўлаги ўнг оёгимга келиб теккан эди. Бундай бир заиф, ярадор, оч ва сувсиз колган бир вақтда олмонларга асир тушдим. Асирлик бизни Зилитск шахри яқинидаги асирлар лагерига киритдилар. Бу лагерда олмонлар асирлар орасидан яхудийларни излаша бошладилар. Кандайдир бир одамга ўхшаган Оллохнинг бир хайвони, “булар (бизни кўрсатиб) яхудийлар” деб маълумот берибди. Олмон офитсери одамни сочиға, бурнига ва суннат ерига караб, “яхудий” деб қарор чиқаргач, буларни отиб ўлдиришарди. Навбат менга келди. “Отишга ол”, деб у буйруқ берди. Мен ялинган холда таржимонга (таржимон бир лазгин эди, олмонча-русчани яхши билган кавказли яхудий экан) айтдим: “ўлдирмасдан аввал, икки ракат намоз ўқишга рухсат сўрайман”. Офитсер ўқисин, дебди. Намоз ўқидим. Дуо ўқиганимдан кейин, “амр этингиз, мен ўлимга хозирман”, дедим. Олмон офитсери хайрон бўлди. “Яхудий эмасмисан”, деди. Мен, “йўк, яхудий эмасман, мусулмон ва турк-ўзбекман”, дедим. У икки камчи урди ва кет, деди. Асирлар орасига қайтиб кириш насиб бўлди. Асирликнинг жабри-жафоларини баён этмок учун туйғу ва ирода етишмайди. Бу инсон ҳаётидаги фожиалар тўпламидир. Полшанинг Чнестахов шахрида асирлик кунларини бошимдан кечирдим. Бу лагерда, аввалон, ёрдамчи ишчи, ишчи, ошпаз, сўнгра биринчи ошхона бошлиги, гуржистонлик Гого Удигиндан кейин асирлар лагерининг ушбу ошхонасига мудир бўлдим.

1942-йилнинг киши. Асирларни икки олмон чўпон ити билан назорат этувчи бир олмон аскарлари ошхонага кириб: “сен итларимга овқат тайёрлай оласанми?” деб сўради. Мен, албатта, биламан, дедим. Фақат итларингиз нималарни яхши ейди, деб сўрадим. Булар хар куни лаҳм гўшт ейди, деди. Менинг хунарим ошпаз бўлмагани боис энди нима қиламан, деб хайрон бўлдим. Олмонга “гўшт, сабзи, гуруч ва тоза ёғ келтиринг, аввал буни пишираман, есалар, унга караб харакат қиламан”, дедим. Хўп, деди. Айтганларимни келтирди. Палов пиширдим: унинг итлари овқатни яхши ейишди. Хар куни палов қилардим: аввал ўзим ейишим керак эди, чунки итларининг захарланишидан кўрқар эди.

Асирлар лагерларида дунё тарихида қўрилмаган хўрликларни кўрдик. Биз ишонган давлат ва Сталин очикдан-очик байналмилал кизил ой жамиятига: “биз асирларни танитаймиз ва бунинг учун уларга ёрдам бера олмаймиз”, дейишган экан. Бунинг устига

“доно ва дохий Сталин” ўзининг 270-сонли буйруги билан “совет асирлари каерда тутилса, шу ерда йўк этилсин”, деган “дохиёна”, аслида вахшиёна амрини билдирган. Бизнинг ахволимизга йиглайдиган “маймунлар” ҳам йўк, деган таассурот остида эдик. Оврупода икки туркистонлик – Мустафо Чўкай билан Вали Каюмхон – бизнинг фожиали қисматимизни ўрганганлар ва бизларни кутқариш учун йўллар кидиришган. Шуни ҳам баён этайинки, Чнестахов шахридаги лагерда 260 мингга яқин туркистонли асирлар тўпланганди. 1942-йилнинг бахорига келиб фақат 300 га яқин юртдошларимиз тирик қолишди. Совук, очлик, касаллик кўпчиликнинг умрига зомин бўлди.

Олмонлар рус бўлмаган Кизил Армиядан келган асирларни кўнгилли ўларок аскарликка қабул қилишга қарор қилишганди. Шу асосда 1942-йилнинг март ойи ўрталарида Туркистон легионига кирдим. “Аскар бўлиб, Туркистон учун курашамиз, Москванинг зулмидан ўзимизни, яъни халқимизни кутқарамиз”, деган ёшлар Туркистоннинг нима эканлигини билмас эдилар. Легионнинг бир қисм ҳолида, Туркистон фидойилари компаниясини ташкил этишган экан. Фидойиларда Туркистон тарихи ҳамда жугрофиясини ўргатадирган одамларни излаганлар ва уларнинг каторида мени ҳам бунга қобилиятли кўришган. 1942-йилнинг 6-октябрида бу ерда Туркистон тарихини ўргатиш билан машғул бўлдим. Мактабларда таълим олган вақтида ҳеч бир устозим Туркистон тарихи ҳақида таълимот бермаган эди. Туркистон тарихини ватанда, талабалик вақтида ва легионда, Бартолднинг “Туркистон тарихи” (русча), “Туркистон мўғул истилоси замонида”, “Туркистон маданий ҳаёти тарихи” (рус тилида) асарларини яхшигина ўзлаштирган эдим.

Уруш тугади. Урушнинг сабаб-укубатларини кўргандан кейин яна бир ҳаяжонли ҳаёт ичига киргандек бўлдик. Буларни орасида мен ҳам бор эдим. Кўп юртдошларимиз Совет Иттифокига қайтмасликни истадилар. Лекин уларни мажбурий равишда Совет Иттифокига йўлладилар. Баъзилардан, 800 га яқин кишилар бу тарафларда қолиб кетишга муваффақ бўлдилар. Улар орасида мен ҳам бор эдим.

1956-йилдан эътиборан, Совет Иттифокида ва Туркистонда менга қарши, яъни фикрларимга қарши жиддий ташвиқот бошладилар. Мени “ватан хоини”, соткин, гитлерчи, котил, империалистларнинг айгоқчи-хизматчиси, Ўрта Осиё тарихини ва ленинча миллий сиёсатни сохталаштирувчи, пантуркист, панисломист, жосус, миллатчи” каби шиорлар билан тасвир этишга киришилди. Менга қарши ҳисобсиз мақолалар, рисоалар, китоблар ва радиоешиттиришлар уюштирилди. Бундай тухматлар билан халқимизнинг кўзини бўядилар, афкор умумиянинг фикрларини буздилар ва ҳатто чет мамлакатдаги дўстлари ва лаганбардорлари воситаси билан менинг фикр-фаолиятимга зарба бермок йўлидан кетдилар. Бу шунинг учундирки, қози очилиб, бошқа эркинлик ҳаётини кўрмаган ёш авлод, советларнинг тухматчи ташвиқоти таъсири остида қолган бўлишлари ҳам мумкин. Энг яхшиси, менинг ҳаёт йўлим ҳақида бошқа бир вақтда ва

бошка шароит ичида муфассал ёзиш керак бўлади.

– Урушдан кейинги фаолиятингиз нималар билан боглик бўлган? Сизда ўтган йиллар мобайнида ватанга кайтиш хисси тугилганми?

– Урушдан кейинги фаолиятларим ҳам ўзига хос бир тарихга эгадир. Аммо буларни киска равишда ифода этишга ҳаракат қиламан. Урушдан кейин Олмония дорулфунунларидан бирида таҳсил олмок орзусида эдим. Бунга муваффақ бўлдим. Мюнхен дорулфунунининг (1946–1950-йиллар) фалсафа факултетида, Ислом илмлари (араб, эрон, турк тиллари ва ислом тарихи), яъни янги замон тарихи ва славяншунослик (рус, украин, поляк, чех, словак, серб тиллари) бўлимида ўқидим. Имтиҳонларни топширгандан кейин “Кўкон ва Олаш Ўрда ҳукуматлари” мавзусида ёзган диссертация асосида фалсафа доктори унвонини олдим. 1951-йилдан эътиборан илмий тадқиқотлар билан машғулман. Оврўпада тўғридан тўғри Туркистон тарихи ва маданияти билан шугулланувчи илм одамлари бўлмаганлиги сабабли менинг олмон профессорларим менга Туркистон тадқиқотлари билан машғул бўлиб, бу соҳадаги бўшлиқни тўлдиришга хизмат этишимни тавсия қилишди. Мен бир тарафдан буларни тавсияси ва асосан ўзимнинг ватан туйғуларимни ифодаси ўларок шу йўлдан боришни ният этдим. 1987-йилга қадар 9 китоб, 11 рисола, 260 дан ортиқ илмий ва оммабоп мақолалар ёзиб нашр эттирдим. Буларнинг ёнида илмий анжуманларда Туркистон тарихи ва бу билан боглик бўлган масалалари мавзусида маърузалар ўқидим. Дунёнинг қайси мамлакатида, чет юртларда туркистонликлар бўлишсалар, у ерларда Туркистон миллий масалалари билан машғул бўлдим. Унинг натижасида кўп сонли дўстлар ҳам топдим. Хозир 1974-йилда ташкил этилган Туркистон Тадқиқотлари институтининг бошлиғи бўлиб, тадқиқотларга даъват этмоқдаман. Бизнинг ватандаги юртдошларимиз фикрларини очик билдиришга, Горбачев жанобларининг ошқоралик сиёсати кўланкасида имкон топа олдилар. Мен эса муҳожирлик ҳаётининг аччиқ-чучук шароитлари ичида аввалроқ фикрларимни манбалар асосида илмий жиҳатдан ишонганимдан кейин, билдириш имкониятига эга бўла олдим.

Иккинчи саволингизнинг кейинги қисмида “сизда ўтган йиллар мобайнида ватанга кайтиш хисси тугилмадими” деган жумла бор. Менда ватанга кайтиш туйғуси 1940-йил 6-январдан бери мавжуддир, чунки 1939-йил 24-декабрда оташ аравага чиққанимдан кейин ўша куни Туркистон диёридан айрилдим. Шундан бери ватанга кайтиш туйғусидан ҳеч бир ажралган эмасман. Ватанга кайтишнинг ҳам ўзига хос бир саволи бор. Қайси шаклдаги ватанга кайтишим керак? Инсонлари инграган, кўз ёшларидан оккан конли дарёси хусусиятини билдирган ватанга келгиндиларгина эмас, узлуксиз равишда чет ҳокимият остида яшашга мажбур бўлган ватанга борайми ёки мустақил ва озод ватанга борайми? Қаноатимча, мен мустақил ва озод ватанимга кайтиб боришни истайман. Бу қарорим менинг виждонимнинг бўлинмас бир парчасидир. Қафасдан қутилган қуш яна

кафас ичига киришни хавас киладими? Йўқ, бундай кила олмайман. Мен ватан деб 51 йилдан бери улугламоқдаман. Оллох умр берса яна бир неча йиллар хайратларда бўларман. Лекин титраган, хаксиз, эзилган мазлумликка ўргатилиб, бизни “загчалар” холига келтирганларга раҳматномалар билдириш учун ватанга бора олмайман.

– Ўтган вақтда ватанингиз билан алоқа боғлашга ҳаракат қилдингизми?

– Ватан билан ўтган вақтда алоқалар ўрнатиш учун ҳаракатларда бўлдим. Натижа аъло бўлмади. Балки тузумнинг бюрократияси ва менинг ҳақимда у тарафларда юритилмоқда бўлган тухматлар натижасида бўлса керакки, ватан билан боғлана олмадим. Орадан 51 йил ўтгандан кейин менинг ҳаёт бўлган бир синглимнинг бор эканлигини ва ҳатто бир ўғлим ҳам бор эканлигини билдиришди. Буларнинг канчалик тўғрилигини тўлиқ ўргана олмадим. Горбачев давридан илгари чет мамлакатларга илмий мажлисларга келган илм одамлари билан алоқаларни фақат мажлис пайтида боғладим. 1939-йил 24-декабрдан бери Ватандан хабар келмади.

– Ҳозирги кунда биз сизни ўзбек адабиётининг чет элдаги билимдонларидан бири сифатида биламиз. Айтингчи, сизнинг ижодий фаолиятингиз адабиётнинг қайси даврларини кўпроқ камраб олган? 20-30-йиллар ўзбек адабиёти ҳақида сизнинг фикрингиз қандай?

– Саволингизда менинг ўзбек адабиётининг чет эллардаги билимдони сифатида танилганимни баён этган экансиз. Мен адабиёт тарихчиси эмасман. Тарихчиман. Тарих ичига адабиёт рухий ҳаётнинг муҳим бир қисми шаклида ҳам қиради. Бунинг учун тарих тадқиқотларида адабиётимизнинг яқин ўтмишимиздаги кўринишларига ҳам бироз диққат берган эдим. Бир тарихчи сифатида айтишим мумкинки, 20-30-йиллар адабиёти бир томондан, яъни янги даврда қоронғи кечалардан ёруғликка чиқиш нурларини кўрмоққа бошланган бир даврда ва бир тарафдан “пролетар адабиёти”, кейинроқ эса “соцсалистик таълим” деган оқимнинг адабий ҳаётимизга киритилишининг бошланишидир.

– Адабиётимизнинг босиб ўтган йўлини қандай баҳолайсиз? Бугунги ўзбек ижодкорларидан қимларнинг асарлари сизга маълум?

– Адабиётимизнинг босиб ўтган йўли фожиалар йўлидир. Жаид адабиёти очик туйгуларни ташвиқ этган бир даврда унга зарба берилди. “Шаклан миллий, мазмунан сотсиалистик маданият” яратиш деб маданиятсизлар орасига ёки каторига киритиб юборган эдилар. Табиийки, Ойбек, Абдулла Каххор каби адибларнинг таъсирлари ва ижодий жозибалари ўткирдир. Аммо буларнинг сони оздир.

– Жумхуриятимизнинг мустақиллик йўлидаги дастлабки қадамлари сизни кизиктирадими?

– Ватаннинг мустақиллиги фақат менигина эмас, балки ҳамма мухожирларнинг, булардан копрок ва жиддийроқ халқимизнинг истагидир. Бунга кизикмаган кишини орамиздан топа олсак, у вақтда буюк устозимиз Мир Алишер Навоийнинг “Одамий эрсанг демагил одамий, оники йўқ халқ гамидин гами” деган хикмати билан жавоб беришимиз мумкин. Бугунги ватанда мустақиллик хақида сўзлашлар кўп, лекин бу соҳада хатто мустақилликнинг чегарасига кела олмадик. “Холва” деганимиз билан озғимиз ширин бўлмайди”, деган халқ мақолига назар солайлик. Бизнинг илм одамларимиз, айниқса, ташвиқотчиларимиз Сталин ва ундан кейинги ҳукуматлар даврида ҳам “суверен жумхуриятмиз”, деб айтар эдилар. Ватанда бошланган мустақиллик ҳаракати севинчли ва умидли ҳамда миллий ироданинг яққол кўринишидир. Биз чет элларда ватанга мустақиллик берилсин, деган фикр билан ҳаракатда бўлиб келмоқдамиз. Миллий мустақил бўлмасдан аввал бизлар байналмилалчи бўлолмаймиз. “Пичокни ўзингга ур, огримаса бировга” деганлар. Биз ўзимизни танимасдан, қандай қилиб бошқаларни яхши таний оламиз? Ватанда бошланадиган мустақиллик талаблари орзуларимнинг табиий кўринишидир. Бу бизга сўзсиз ва шартсиз керак. Агар бунга эриша олмасак, у вақтда бизни асрлардан кейин йўқ қилиб юборадилар. Миллий мустақиллик миллатлар орасида ҳамкорликни ва уларнинг бирини бошқасига нисбатан ҳурматини оширади. Мустақиллик сўзлари бошланди. Бу истакни амалга ошириш учун ташаббусларнинг бор эканлигини, хатто жиддий эканлигини ўрганмоқдамиз. Ниятга етмоқ учун қиладирган кўпгина юмушларимиз бор. Булардан бир қисми билан бандмиз, уни декабр ойининг бошларида (1990-йил, Истанбул) тўпланган иккинчи байналмилал Туркистон қурултойида баён этган эдим. Маърузамни таҳрир қилмаган ҳолда ёзув орқали билдирган эдим. Бу ёзувни Тошкентдан келган кузатувчи юртдошларга ҳам бердик. Мустақиллик масаласида менинг фикрларимни ўрганишни истаган юртдошларимиз топилса хурсанд бўлардим. Шу боис уни “Мулоқот”га юбориб, балки уни танқидий нуқтаи назар юзасидан эълон этилиши мумкин.

– Олмонияда яшаётган ўзбеклар билан алоқангиз қандай? Улар нима билан шугулланишади? Қайси мамлакатлардаги ватандошларингиз билан алоқа ўрнатгансиз?

– Менинг Олмонияда яшаётган ўзбеклар билангина эмас, балки барча туркистонликлар (ўзбек, козок, киргиз, тожик, туркман, коракалпок, уйгурлар) билан ҳам яқиндан алоқаларим бор. Шунинг билан бирга дунёнинг қайси мамлакатларида (чет элларда) туркистонликлар бўлсалар, уларнинг кўпчилиги билан алоқаларим ва дўстлик-ватандошлик ҳамда гоё бирлигимиз мавжуд. Ватандошлар ўз имкониятларига кўра турли соҳаларда ишлашади. Уларнинг ҳаёт шароити ёмон эмас. Ораларида бойлар ҳам кўп (бой сўзини ёзар эканман, юрагим бироз титради, чунки Туркистондаги катлиомнинг жирканч кўринишларидан бири бойлар масаласи эди).

– Агар сизни Тошкентга таклиф қилишса, келармидингиз? Ватандошларингизга айтадиган биринчи сўзингиз нималардан иборат бўларди?

– Тошкентга даъват қилишса, келармидингиз, деган саволингизнинг хазилкашликми ёки жиддий эканлигини билмадим. Мени нега Тошкентга таклиф қилишмоқчи? Ватан сизларники бўлгани каби меники ҳамдир. Ватанимга мен даъватсиз боришим керак. Бунинг учун эса шарт-шароитлар етарли эмас. Хар бир шахсда шон-шараф ва иззат-орият туйғуси бор. Мени 35 йилдан кўпроқ вақт ичида “Ватан хоини”, “котил” деб келган мамлакатга бориб: “сизлар ватанпарварсизлар!”, “сизлар адолатлисизлар” десам қандай бўларкин? Мана энди замон нақадар бузилдики, бир “ватан хоини” совет ватанпарварлари билан бирга ўлтириб қой ичайлик ёки муаммоларни барабар муҳокама этайлик!?

Ватанга борадиган бўлсам, айтадиган сўзларим жуда ҳам кўп. Аввало, миллий мустақиллик учун кураш масалаларини баён этар эдим. Сўнгра руслар билан туркистонликлар орасида ўтмишдаги ва келажакдаги муносабатлар, миллий маданиятимизни қурмок, Ислом дини ҳаётини тикламок, ўзимизни ўзимиз танишимиз, ҳозирги иқтисодий бўҳрондан қутулмок, халқнинг ҳаёти ва тўқ яшаши йўллари каби масалалар, тарихимизнинг сохталаштирилишига қарши курашнинг зарурлиги, дунё халқлари орасидаги мавқеимиз, Туркистон ташқарисида Туркистон масалаларидаги тадқиқотларнинг кўринишлари, энг охириги муҳим масалалар сифатида Ўрта Осиё ва Қозоғистон атамаси ўрнига Туркистон атамасининг тикланиши каби масалалар ҳақида фикрлар билдирар эдим.

– Оилангиз, фарзандларингиз ҳақида сўзлаб бера оласизми? Улар ўзбек тилини билишадими? Рўзгор тутиш тартибингиз қандай?

– Оилавий ҳаётим ҳақида маълумот беришим мумкин. Хотиним – олмон, тиббия докторидир. Уч фарзандимиз ва олти набирамиз бор. Улар дорулфунун таълимини олишган. Икки ўғил – нашриётчи. Кизимиз спортчи, яъни спорт муаллимаси. Чўлок, кўр, жинни, юраги огир хасталарни ва карияларни спорт йўли билан соғлом тутиш соҳасида ишлайди. Ўзбек туркчасини ўргана олмадилар. Туркистонга боғлиқдирлар. Оила ҳаётимиз самимийдир. Фарзандлар, келинлар ва куёв, набиралар ҳар ҳафтада бир дафъа уйимизга келиб, Фаргона паловини еб, оилавий маслаҳатлашиб кетадилар.

Сўзларимни сизларга раҳмат билдириш билан битирмокчиман. Чунки юрагимда тўпланган зардобларимни чиқаришга имкон берган бўлдиларингиз. Саломат қолингизлар. Менинг фикрларимни ўқиётганларга ҳам чандон раҳматлар билдираман.

Ислом УСМОНОВ суҳбатлашди.

“Мулоқот” журнали, 1991-йил, Май